

SIVA EKONOMIJA I NEFORMALNI RAD U REPUBLICI KOSOVO U TRANZICIONOM PERIODU

*Dr. Safet Kalač, prof. ass.¹⁰³
kalac.safet@gmail.com*

Abstrakt

Skrivena ekonomija kao paralelna aktivnost regularnoj ekonomiji prisutna je kako u razvijenom tako i u nerazvijenim privredno -ekonomskim sistemima s tim što se u razvijenim uspješnije suprostavljaju toj pojavi, dok u nerazvijenim taj način privredjivanja često postaje dominantan i jedan od osnovnih izvora prihoda za veliki dio siromaštva. Složenost problema skrivene ekonomije, kako u pogledu uzroka tako i zbog posljedica njene pojave, nameće potrebu njenog sagledavanja sa ekonomsko-pravnog, socio- psihološkog, istorijskog, kulturnog i drugih stanovišta u cilju utvrđivanja prisutnosti te pojave i iznalazenja mogućnosti njenog rješavanja.

Ovim kraćim analitičkim osvrtom sagledane su neke opšte karakteristike i specifičnosti nezaštićenog rada na Kosovu te konceptualno postavljeni sadržaji mjera i aktivnosti koje bi bile u funkciji legalizacije i suzbijanja takvog rada.

Ključne riječi: siva ekonomija, skrivena ekonomija, rad ‘na crno’, domaći bruto proizvod, zapošljavanje, tržište rada.

JEL klasifikacija: E01, E02, E21

Uvod

Kosovo ima površinu od 10.887m² i više od 2 miliona stanovnika. Glavni grad Kosova je Priština, sa preko pola miliona stanovnika. Kosovo je administrativno podijeljeno u sedam regiona i 36 opština.

Siva ekonomija iznosi 27-35% BDP-a R.Kosova i predstavlja jedan od značajnih smetnji za integraciju Kosova u EU.

Svako društvo se, bez obzira na nivo društveno - ekonomske razvijenosti , tip društvenog uređenja, ili pak dominantnog socijalnog okruženja, suočava sa problemom neformalne-sive (skrivena) ekonomije. U naučnim krugovima postoje različita tumačenja i objašnjenja uzroka i posljedica te pojave, načina utvrđivanja njenog stvarnog obima kako na lokalnom nivou (po opštinama), tako i na nivou države i mjera koje treba preduzimati na njenom suzbijanju i vraćanju u okvire pozitivnih zakonskih propisa od koje bi imali veću korist država kroz veće ubiranje prihoda u vidu PDV-a, taksi, carina, provizija, poreza i doprinosa na zarade i od tih

¹⁰³ Autor je angazovani profesor pri Fakultet Primjenjenih Znanosti Biznisa u Peci i redovan profesor nga Internacionalnom Univerzitetu u Novom Pazaru

sredstava bi država mogla ulagati u projekte od opšteg interesa za više korisnika i konzumenata tih dobara.

U praksi se susrećemo da se siva ekonomija naziva: skrivena privreda, siva privredom u senci, podzemnom privredom, subekonomija, dvojnom privredom, kriminalnom ekonomijom, prikrivenom ekonomijom, ilegalna privreda i sl. U suštini siva (skrivena) ekonomija, bi predstavljala aktivnosti koje donose određeni prihod (pojedincu, grupi ili privrednom subjektu), pri čemu taj prihod nije obuhvaćen zvaničnom statistikom, nije oporezovan ili pak sama aktivnost nije u skladu sa odgovarajućom pravnom regulativom Republike Kosovo i po pravilu na štetu drugih lica koja legalno obavljaju djelatnost.

Ova pojava privlači sve veću pažnju ekonomista, pravnika, sociologa i istraživača iz drugih društvenih nauka koji pokušavaju da odrede njene uzroke i glavne karakteristike, kao i da kvalifikuju njene razmjere i društveno - ekonomske posljedice jedne privrede u ovom slučaju privrede Kosova.

Kao što postoje razlike u definisanju i terminološkom određenju sive ekonomije, takođe postoje i razlike kod definisanja neformalnog rada. Često se taj rad naziva: nezakoniti, nezaštićeni, skriveni, fiktivni, a u našoj praksi najčešće rad "na crno".

Najbliže određenje rada "na crno" tzv. nezaštićenog rada, podrazumijevalo bi svaki rad koji pojedinac ili grupa obavlja na tržištu rada Republike Kosovo za poslodavca (privredno društvo) bez obzira koji je oblik organizovanja (AD, DOO i dr.) bez pravnog osnova ili kada je taj pravni osnov nezakonit.

Ovim kraćim analitičkim osvrtom sagledane su neke opšte karakteristike i specifičnosti nezaštićenog rada na Kosovu, te konceptualno postavljeni sadržaji mjera i aktivnosti koje bi bile u funkciji legalizacije i suzbijanja takvog rada.

1. Osnovni uzroci i posljedice neformalne paralelne ekonomije i rada "na crno"

Uzroke nastanka sive ekonomije u pojedinim ekonomskim sistemima u zemljama u fazi tranzicije ili u fazi posttranzicionog perioda određuje čitav niz ekonomskih, društvenih, istorijskih, kulturoloških, socioloških i drugih faktora koji bi se mogli nazvati kulturnim miljeom jedne zajednice odnosno zajednice koju analiziramo u datom trenutku.

Globalno posmatrajući, osnovni uzroci, po mom mišljenju, uzroci koji dovode do pojave neformalne ekonomije su: visoki porezi i doprinosi, na primanja uposlenih u fazi razvoja malih i srednjih preduzeća koji su nosioci razvoja cjelokupne privrede jedne zemlje u poslednjih desetak godina, pretjerano državno regulisanje i institucionalna neizgrađenost privredno ekonomskog sistema, u nerazvijenim zemljama ili novonastalim i međunarodno priznatim državama, ovo napominjem zbog korišćenja različitih kreditnih linija koje daje MMF, Svjetske banke, Evropske banke za razvoj i druge institucije. Skrivena ekonomija je reakcija na neuređenost društvenog sistema, kao i neefikasnost državnog aparata, rigidna i

zastarjela zakonska rješenja, te dominacija ličnih u odnosu na opšte društvene ciljeve i slično.

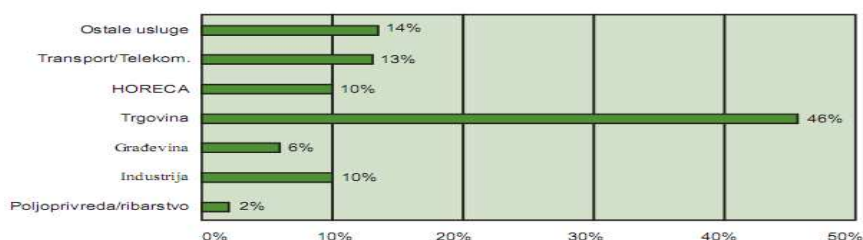
U neformalnoj ekonomiji, u razvijenim tržišnim ekonomijama-sistemima, najčešće su angažovane "marginalne grupe" (domaćice, penzioneri i studenti), dok je u nerazvijenim i tranzicionim sistemima kao što je Republika Kosovo, i zemlje u okruženju prisutno učešće svih društvenih grupa (nezaposlenih, zaposlenih, penzionera, domaćica i studenata).

U razvijenim zemljama neformalni rad "na crno" je dodatni izvor primanja, a u nerazvijenim često jedini izvor prihoda pojedinaca, odnosno, određenih društvenih grupa.

Osnovni uzroci pojave rada "na crno" u Republici Kosovo, mogli bi se svesti na sljedeće:

1. Duži period u oblasti radnih odnosa, primjenjivana normativna regulativa prema kojoj je određenje zaposlenosti bilo zasnovano na relativno visokoj stalnosti i stabilnosti radnog mjesta (stalni radni odnos, zaposlenost na neodređeno radno vrijeme), visokim nivoom "zaštite" takvog statusa, što je uticalo na veću pojavu rada "na crno" kroz izbjegavanje postupaka i procedura predviđenih zakonskim rješenjima pri zasnivanju i prestanku radnog odnosa.
2. Previsoka poreska opterećenja su, za većinu poslodavaca, najčešći razlog zapošljavanja radnika "na crno". Neki od njih smatraju da je u uslovima prisutne nelojalne konkurencije i monopola, izbjegavanje dijela fiskalnih obaveza uslov njihovog opstanka na tržištu, kako na prodajnom tako i na nabavnom tržištu Kosova i trzista od kojih zavise pojedini privredni subjekti, uvozno zavisna preduzeća.
3. Znatno povećanje broja preduzeća (poslodavaca) u proteklih 10-tak godina, uticalo je na efikasnost u praćenju i kontrolu njihovog rada i smanjena je mogućnost detekcije nelegalnih poslovnih aktivnosti. Broj malih i srednjih preduzeća se povećava u R. Kosovo tokom prethodnih godina, pokazujući stabilan rast od 8-12% godišnje. Broj malih i srednjih preduzeća je do 2009. godine dostigao 67. 950, od kojih je 46% u trgovini, 13% u transportu i telekomunikacijama i 10% u industriji (pogledajte sliku 1.)

Slika 1. Podjela kosovskih preduzeća po sektorima, 2008 (%)

Izvor: SZK, 2008.¹⁰⁴

4. U izbjegavanju propisa zaposleni i poslodavci na Kosovu i zemljama u okruženju ostvaruju manje-više, skladnu-solidarnu saradnju činjenica na štetu zaposlenih iz sljedećih razloga: (nemaju nikakvu vrstu socijalnog osiguranja-zdravstvene zaštite, nemaju evidentiran radni staž, nemaju pravo na određene naknade na rad u vidu toplog obroka, naknada za regres za godišnji odmor, naknada za prevoz na posao i sa posla, naknada za prekovremeni rad, naknada za rad za vrijeme državnih i vjerskih praznika, naknada za noćni rad u vremenu od 23:00 do 06:00h, po važećem zakonu o radu Republike Kosovo), tako da se izbjegavaju kontrolni organi nadležni za suzbijanje takvog rada. U pojedinim djelatnostima "otkrivanja" nekih njegovih pojava oblika, je vrlo teško (kao npr. što su oblasti pružanja usluga, zanatstva, građevinarstva).
5. Zaoštrjeni tržišni uslovi privređivanja doveli su u teži socio-ekonomski položaj određeni broj zaposlenih, nezaposlenih i drugih lica koji izlaz iz tog položaja između ostalog nalaze u napuštanju teritorije Kosova idući u zemlje zapadne Evrope i Amerike i u radu "na crno" u zoni neformalne ekonomije.
6. Redovan sistem obrazovanja kao osnovni produkcionni izvor kreiranja ljudskog resursa, odnosno uže posmatrano ponuda radne snage, nije pratila višegodišnje tendencije na tržištu radne snage. Osim toga, relativnu "sporost" sistema redovnog obrazovanja nije pratio redovni razvoj sistema, neformalnog obrazovanja kao pratioca i korektiva i redovnog školovanja, a koji bi bio u funkciji efikasnog zadovoljenja potreba na tržištu rada.
7. Institucionalna neizgrađenost i neadekvatna rješenja generisala su niz proceduralnih i procesnih neefikasnosti, kako u oblasti pokretanja biznisa, tako u oblasti zapošljavanja pojedinaca izbjegavajući navedene "birokratske zapreke", sporosti i neefikasnosti izvršne i zakonodavne vlasti posebno u zemljama tranzicije, preduzetnici i nezaposleni su tražili "kraće" puteve u nalaženju zaposlenja, odnosno pokretanju sopstvenog biznisa, koji je često završavao ili još uvijek završava u zoni (oblasti) neformalnog sektora od kojeg zavisi ostvarenje budžeta države, kao i manja finansijska zavisnost države od stranih banaka i kreditnih zaduženja sa visokim kamatnim stopama što uvećavaju dugove i time stvaraju veće finansijske obaveze po glavi stanovnika za buduće generacije.

¹⁰⁴ SZK, str. 8. -6, Profili sistema socijalne zaštite na Kosovu, 2010.

1.1. Ekonomsko-pravne posljedice rada "na crno" u R. Kosovo, ogledaju se, prije svega, u sljedećem:

1. Nepoštovanje propisa iz oblasti radno pravnog zakonodavstva i uskraćivanja prava i zaštite zaposlenih koja proističu iz regularnog radnog odnosa.
2. Smanjenje budžetskih prihoda zbog izbjegavanja poreskih obaveza što zbog manjeg obuhvatanja poreskih obveznika, utiče na zadržavanje relativno visokih poreskih obaveza i mogućnost njihovog znatnijeg smanjenja kao podsticajna mjera legalizacije malih i srednjih preduzeća i prijava upošljenih radnika poreskim upravama.
3. Nemogućnost realnog sagledavanja i praćenja stanja na tržištu rada i utvrđivanja tačnih makro-ekonomskih pokazatelja te preduzimanja određenih mjera, na realizaciji utvrđenih mjera ekonomske politike Vlade Kosova sto se može vidjeti iz tabelarnog pregleda 1.

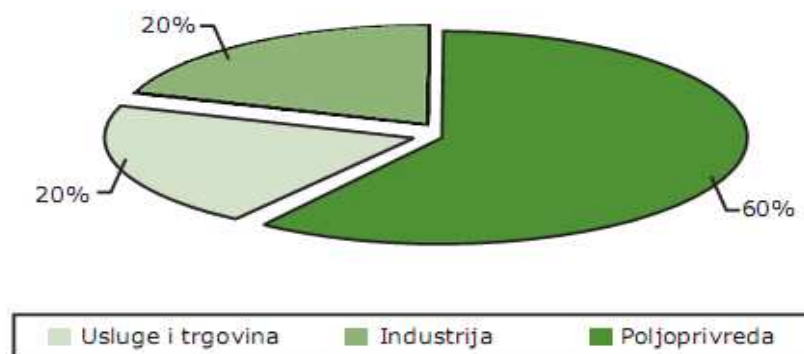
Tabela 1. Ključni makroekonomski pokazatelji, 2004-08

Godina	2004	2005	2006	2007	2008
BDP (miliona evra)	2,348	2,384	2,341	2,474	2,684
BDP rast (%)	3.2%	-1%	2.6%	2.8%	5%
BDP po glavi stanovnika (€)	1,195	1,143	1,152	1,197	1,277
Inflacija (%)	-1.4	-1.4	1.5	4.2	4.0
Novčane pošiljke (% BDP-a)	9.3	12.0	15.0	16.0	16.6

Izvor: SZK, 2008.¹⁰⁵

Kao što je prikazano na slici 2. najveći udio u BDP-u za 2007.godinu imaju usluge i trgovine, sa 60%, dok su poljoprivreda i industrija zajedno imale udio od 20% BDP-a.

Slika 2. Ekonomski sektori kao udio BDP-a (%)

¹⁰⁵ SZK, str. 7 -6, Profili sistema socijalne zaštite na Kosovu, 2010.

izvor: SZK, 2008.

Izvor: SZK, 2008.¹⁰⁶

4. Višegodišnja prisutnost rada "na crno" ukazuje, između ostalog, na jačanju fenomena neformalne svijesti rada kod određenih socijalnih grupa, prihvatajući takav rad kao "normalno stanje stvari" bez ambicija, prije svega, interesa da se ono u postojećoj materijalnoj situaciji sa nizom nestabilnosti i neizvjesnosti mijenja kako u R. Kosovo, tako u većini zemalja bivše Jugoslavije, i zemalja u širem okruženju, pa i u onim koje su postale članice EU.

Stopa nezaposlenosti u R.Kosovo po podacima iz 2008.godine je iznosila 41% (58% za žene i 33% za muškarce), na osnovu podataka koje su pripremili MMF, SZK i Ministarstvo rada i socijalne zaštite. Visoka stopa nezaposlenosti je primijećena uglavnom među mladima u starosti od 15-24 godine, kao što je prikazano u tabeli 2. Zato treba naglasiti da se podaci o tržištu rada moraju pažljivo tretirati zbog raspoloživosti i kvaliteta dostupnih podataka. Nedostatak podataka o zapošljavanju u prethodnim godinama otežava procjenu situacije na tržištu rada i budućih razvojno-ekonomskih trendova. Takođe, nedostupnost tih podataka pokazuje da većina mladih je radno angažovana ali po principu rada "na crno".

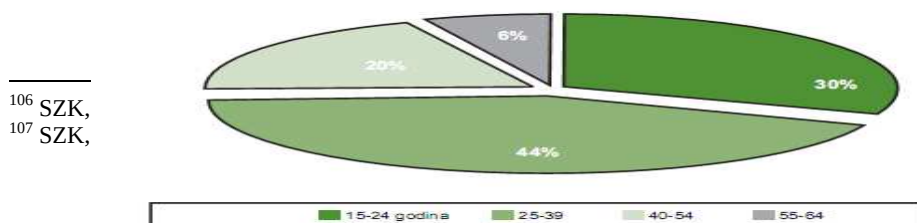
Tabela 2. Pokazatelji tržišta rada, 2008.

Pokazatelji	Ukupno	Muškaraca	Žena	Starost 15–24
Sastav stanovništva	100%	51%	49%	19%
Broj stanovnika	2,153,000	1,098,000	1,055,000	411,000
Radno sposobno stanovništvo (kao % celokupnog stanovništva)	64%	62%	65%	
Radno sposobno stanovništvo	1,371,000	686,000	685,000	411,000
Nezaposleni	335,900	177,800	158,100	101,700
Zaposleni	481,000	365,800	115,200	72,300
Aktivno stanovništvo	816,900	543,600	273,300	174,000
Stopa učešća	60%	79%	40%	42%
Stopa nezaposlenost	41%	33%	58%	58%
Stopa zaposlenosti	35%	53%	17%	18%

Izvor: SZK, 2008.¹⁰⁷

Na slici 3. će biti prikazana nezaposlenost prema starosnim grupama za 2008.godinu, proračun SZK-a. Najveći procenat nezaposlenih u R. Kosovo čine osobe starosti od 25-39 godine, 44%, a sa 30% slijede osobe starosti od 15-24 godine.

Slika 3. Nezaposlenost po starosnim grupama 2008.

Izvor: SZK, 2008.¹⁰⁸

2. Obim prisutnosti i osnovne karakteristike rada "na crno"

Obim prisutnosti neformalne ekonomije razlikuje se od regiona do regiona, od zemlje do zemlje. Prema procjenama izvršne komisije EU, nivo skrivene ekonomije kreće se od 7-15%, što znači da evropski poreznici ostaju uskraćeni za prihode od poreza na zarade za 20-25 miliona ljudi, odnosno oko 15% ukupne radne snage EU. Udio rada "na crno", u stvaranju BDP iznosi oko 5%. Skrivena ekonomija, prema ovim procjenama, u Italiji i Grčkoj, iznosi preko 15% BDP, u V.Britaniji, Njemačkoj, Francuskoj i Belgiji između 8 i 10%, a u skandinavskim zemljama, Irskoj, Austriji i Holandiji oko 5%. Nivo skrivene ekonomije u SAD, Kanadi i Japanu kreće se od 7-10%.
(Izvještaj EU za 2008.godinu).¹⁰⁹

Najčešći pojavni oblici neformalne ekonomije i rada "na crno" su:

1. slaba osnova za početnu proizvodnju,
2. strukturalne reforme povezane sa privatizacijom,
3. nizak nivo domaćih i stranih ulaganja,
4. nedostatak djelotvornih i aktivnih politika zapošljavanja,
5. nizak nivo kvalifikovanih osoba na tržištu rada,
6. obavljanje raznih vrsta djelatnosti od strane fizičkih i pravnih lica koja za ovaj rad nijesu registrovana ili nemaju potrebna odobrenja,
7. nelegalan uvoz različitih vrsta roba,
8. promet roba i usluga bez evidentiranja u poslovnim knjigama, kako preduzetnika tako i državnih institucija (carina, privredne komore, statistički zavod, centralne banke Kosova, unije poslodavaca Kosova i dr.),
9. zapošljavanje bez prijave radnika penzionom i zdravstvenom osiguranju,
10. obavljanje djelatnosti poslodavaca, bez rješenja o ispunjavanju minimalnih tehničkih uslova za rad,
11. pružanje različitih usluga građanima (lične i druge usluge) u svojim neregistrovanim stambenim prostorijama,
12. netačno prijavljivanje i evidentiranje zaposlenih radnika od strane poslodavaca,

¹⁰⁸ SZK, str. 10 -6, Profili sistema socijalne zaštite na Kosovu, 2010.

¹⁰⁹ Hanić, H. str.221-222 -1

13. prijavljivanje novih i plaćanje fiskalnih obaveza po osnovu zaposlenja na osnovici koja je niža od isplaćene ili u nivou najniže cijene rada što uposlenim radnicima uskraćuje pravo na veću penziju kad zato steknu pravo.
14. Neplaćanje poreza na dohodak,
15. Neredovno izmirivanje dospjelih obaveza po osnovu poreza i doprinosa za dio prijavljenih radnika na minimalnu osnovicu.

Procjene o prisutnosti sive ekonomije i neregistrovanog rada u R.Kosovo su vrlo različite. Prema procjenama zvaničnih institucija EU, sa sjedištem u Prištini (UNMIK), učešće sive ekonomije u 2008.godini, je iznosilo oko 27-35% registrovanog BDP-a.

Institucija koja ima mandat na Kosovu da se bori protiv neformalnog zapošljavanja črna je Agencija za inspekciju rada (AIR), koja je osnovana na osnovu uredbe UNMIK-a Zakonu o osnovnom radu na Kosovu(2001/27).

3. Mjere i aktivnosti na suzbijanju neformalne ekonomije i rada črna

Imajući u vidu obim, osnovne karakteristike, uzroke i posledice pojave sive ekonomije črna, ukazujemo na to da je u koncipiranju prijedloga mjera usmjerenih ka njihovom suzbijanju, neophodno poći od sljedećeg:

1. Delikatnost ekonomskih, socijalnih, psiholoških, kulturoloških, etičkih obilježja rada „na crno”, govore o tome da se pravi efekti i mjere u smislu njegovog suzbijanja i legalizacije ne mogu očekivati samo kroz preuzimanje rigidno-represivnih mjera na kratki rok, već da ih je neophodno zasnovati na kombinaciji, odnosno, uzajamnom djelovanju stimulativnih (kao primarnih) i represivnih mjera i uvažavanja opštih i pojedinačnih uzroka i posljedica njegove pojave.
2. Problem rada <<na crno>> ne može se efikasnije rješavati bez uspješnijeg rješavanja problema <<sive ekonomije>> koja, u osnovi, generiše takav rad. To podrazumijeva niz značajnih zahvata: normativnih (u oblasti radno-pravne i druge regulative koja direktno ili indirektno, u većoj ili manjoj mjeri, utiče na navedene pojave), institucionalnih (obezbjeđivanje efikasnijeg rada inspekcijskih organa i sl.) i realizaciju programskih sadržaja koji omogućavaju novo i veće zapošljavanje.
3. Osnovni preduslov reintegracije sive ekonomije i rada <<na crno>> u legalne tokove privredjivanja je što brže zaokruživanje tržišno orijentisanog privrednog sistema, dosljedno sprovođenje sistemskih zakona, puna zaštita svojine i ugovora i ostvarivanje makro-ekonomske stabilnosti.
4. Mjere i aktivnosti moraju biti neposrednog srednjoročnog i dugoročnog karaktera, sa odredjenom strategijom, odmjerenom dinamikom i selektivnošću u njihovoj realizaciji s' obzirom da neke od njih mogu bitno uticati na socio-ekonomski položaj zaposlenih.
5. Zbog dugo vremena prisutne i već stečene navike izbjegavanja poreskih obaveza, i njene inercije, težine odvikavanja i odricanja od dijela

(nelegalno) stečenog prihoda i na tome nerealno formiranog nivoa potrošnje, nameće potrebu realnog odmjeravanja efekata mjera koje se predlažu i stalnog praćenja njihove realizacije, kako bi se preduprijedile neke, eventualne, neželjene posljedice.

6. U realizaciji mjera i aktivnosti, neophodno je ostvariti odgovarajuće neposredno i veće učešće socijalnih partnera, prije svega, sindikata i asocijacija poslodavaca na Kosovu.
7. Mjere podrazumijevaju efikasno ostvarivanje kontrolnih funkcija državnih organa, posebno nadležnih ministarstava i poreske uprave.
8. Mjere, u što je moguće većoj mjeri, moraju biti korektno normativno obrađene, nesporne, jasne i jednostavne za primjenu.
9. Obim prisutnosti nezaštićenog rada u R.Kosovo i posljedice koje izaziva, nameće potrebu obavljanja jednog posebnog i sveobuhvatnijeg istraživanja, kroz koje bi se dobili neki relevantniji podaci o prisutnosti te pojave (po obimu, strukturi i specifičnostima) te, saglasno tome, sa više sigurnosti, sagledale mogućnosti i modeli njenog rješavanja i svakako kako bi se "zastitili" interesi države kroz registraciju i naplatu poreza i taksa (legalizacije rada).

Zaključak

Analizirajući razvoj malih i srednjih preduzeća i njihov rad u R. Kosovo, kao segment izražavanja preduzetništva kao uporednu analizu u zemljama zapadne Evrope i u okruženju sugerisem sljedeće:

Neophodna je izgradnja stimulativnog ambijenta, koji će omogućiti razvoj biznisa na Kosovu, a postojeća porodična preduzeća podići na viši nivo efikasnosti. To podrazumijeva stimulativne mjere sa nivoa lokalne i državne administracije i otklanjanjem biznis barijera na svim nivoima. Kako se radi o kratkom pregledu poslovanja privatnog sektora na Kosovu, a koje su predmet analize, a koja egzistiraju desetak godina treba imati u vidu i da se mjere koje implementiraju moraju tretirati kao instrumenti za podsticanje daljeg njihovog rasta i razvoja u smislu podizanja efikasnosti i efektivnosti njihovog poslovanja kao i uvođenje u zakonske okvire i legalizacija poslovnih promjena tih preduzeća u toku jedne poslovne godine. Pored mjera fiskalnog karaktera treba osmisliti čitav niz finansijskih instrumenata koji će imati blagotvorno dejstvo na proizvodne kapacitete porodičnog karaktera jer je na prostorima Kosova prisutan značajan broj preduzeća iz sfere trgovine i ugostiteljstva.

Pored toga, objektivno nedostaje izvoznih proizvoda, koji mogu biti pozicionirani na bližem ili daljem tržištu. Ovdje se pojavljuje objektivna opasnost od nemogućnosti da se obezbijedi odgovarajuća količina proizvoda i usluga na zahtjeve tržišta koji podrazumijevaju veće obime i serije.

Rezultati ove kratke analize, pokazuju da je značajan broj malih i srednjih preduzeća na Kosovu sa posjedovanom vrijednošću kapitala manjom od 100.000,00 eura što ukazuje na činjenicu da je riječ o mikro i malom preduzećima od kojih se na duži rok, ukoliko ne bude njihovog rasta i razvoja, ne mogu očekivati

respektibilniji efekti. S tim u vezi su potrebne stimulativne mjere koje teže uvećanju trajnog kapitala preduzeća kroz odgovarajuće poreske olakšice (legalizovanih preduzeća) za dalje investiranje u kapital kompanije. Ulaganje u opremu tj. u proizvodna preduzeća na Kosovu, pokazuje dobar trend i treba ga, s toga, podržavati kako bi se uvećavao u kontinuitetu i time se postizali bolji finansijski efekti.

Literatura

1. Bektić, R. (2003): Upravljanje procesima razmjene proizvoda i usluga, Ekonomski institut, Tuzla.
2. Hanić, H. (2005): Istraživanje tržišta i marketing informacioni sistem, Čugura Print, Beograd.
3. Kalač, S. (2009): Necenovni atributi proizvoda sa posebnim osvrtom na marku proizvoda, Doktorska disertacija, Novi Pazar.
4. Lajović, D. (2006): Preduzetništvo u porodični biznis, Grafo Crna Gora, Podgorica.
5. Grupa Autora (2008): Tržište rada- časopis za pitanja nezaposlenosti, tržišta rada i socijalne sigurnosti nezaposlenih zemalja u tranziciji, Grafo-Bele, Podgorica.
6. Statistički zavod Kosova (2008): Profil sistema socijalne zaštite na Kosovu, Priština.
7. UNMIK (2001-27): Uredba o osnovnom zakonu o radu na Kosovu, Priština.
8. <http://www.unkt.org>
9. <http://www.ks.undp.org>
10. <http://www.eulex-kosovo.eu>